

Nəsimi və Füzuli: poetik sistemdə ədəbi paralelizm

Gülşən Əliyeva-Kəngərli professor

Dünya ədəbiyyatının özəl bir qanunauyğunluğu var: onun yaradıcısı olan sənətkarların əsərlərində bir-birinə oxşar motiv, söz, ifadə və bənzətmələr mövcuddur. Bu hala klassiklərin əsərlərində nadir hallarda, müasir şairlərin yaradıcılığını mütəmadi olaraq rast gəlinir. Bunu necə adlandırmaq olar: ədəbi paralelizim, yoxsa plagiat?! Əlbəttə, söhbət klassik sənətkarların gedirsə, bunu heç cür plagiat hesab etmək olmaz. Görkəmli folklor nəzəriyyəçisi Benfey yazır ki, əslində dünya ədəbiyyatı bir neçə süjetdən, mövzudan ibarətdir. Bu mənada, hətta ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılığında mövzu oxşarlığı (təkrarı yox!) olması da mümkündür. Məsələn, dünya ədəbiyyatında insanlığı əbədiyyən düşündürmüş, heyran etmiş, eşq məhəbbət mövzusunda yazmayan şair və yazıçı tapmaq çətindir.

Dünyanın həm qədim, həm mövzuca, həm də poetik baxımdan zəngin bədii irsi Azərbaycan ədəbiyyatı da bu vəziyyətdən xali deyil. Bu baxımdan ədəbiyyatımızın iki dahi şairi İmadəddin Nəsimi (1369-1417) və Məhəmməd Füzuli (1496-1556) yaradıcılığını müqayisəli təhlil aparmağı mümkün və lazım hesab edirik. Nəsimi XIV əsrin II yarısı və XV əsrin əvvəllərində Füzuli isə (dörd il nəzərə alınmamaqla) XVI əsrdə yazıb yaratmışdır. Təvəllüd tarixlərində bir əsrdən artıq - 126 il fərq var. Belə fərqli zamanlarda yaşayıb yaratmaları onların zəngin və mənalı bədii irsində müəyyən ədəbi-fəlsəfi paralellərin olmasını inkar etmir. Ən azı ona görə ki, orta əsr şairlərinin əksəriyyəti kimi, bu mütəfəkkirlər də min illik böyük bir tarixi qapsayan sufizmin (təssəvvüfün) təsiri ilə yazıb yaratmış, hətta sufizmin (hürufizmin) poetikasına qiymətli yeniliklər gətirmişlər.

Bəli paralelizmlərin yada salaq:

Nəsimi:

Səni bu hüsnü camal, bu kamal ilə görən

Qorxdular həqq deməyə, döndülər insan dedilər.

(*Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh. 262*)

Füzuli:

Ey mələksima ki, səndən özgə heyrandır sana

Həqq bilir, insan deməz, hər kim ki, insandır sana.

(*Füzuli M. Əsərləri Altı cildə, I cild, Bakı, 1994, səh. 42*)

İlk baxışdan bu bədii paralelizm müqayisəli plagiat təsiri bağışlayır. Hər ikisində də motiv eynidir: Məşuqənin gözəlliyi o qədər kamil və qüsursuz, ona olan eşq o qədər böyükdür ki, ona həqq deməyə insan qüdrəti çatmır, insan deyir. Həqiqətdə isə burada (ümumən sufi poeziyasında!) məşuq - gözəl Allahdır, ona olan sevgi, ilahi səciyyəyə malikdir. Ümumiyyətlə, insan Allahdır - ənalhəqq ideyası hürufizmdə Nəsimidə konkret, Füzulidə isə mücərrəd ibarəli xarakterdədir. Bunu dahi şair özü də etiraf edir: “çətin anlatılan ibarələrə və məzmun incəliyinə yaradılışında bir məhəbbət var”. (*Füzuli M. Əsərləri Altı cildə, III cild, Bakı, 1994, səh. 16*)

Burada şübhəsiz ki, dahi şair şeir dilinin obrazlılığını, bədii təsvir vasitələrinin zənginliyini nəzərdə tutur. Əsil şeir hamı üçün deyil, onu dərk edənlər üçündür.

Nəsimi:

Dərdi-məhəbbət aşiqə dərman yetər, var, ey həkim,

Hərdəm mana bir dərd ilən artırma dərman üstünə.

(*Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh. 62*)

Nəsimi:

Dərdimin dərmanına heç kimsə bulmaz çün əlac,

Yaridən özgə nə çarə söyləgil sən ey təbib.

(*Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh. 27*)

Füzuli:

Eşqdən canımda bir pünhan məruz var, ey həkim!

Xəlpə pünhan dərdim izhar etmə zinhar, ey həkim!

Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,

Qoy məni dərdimlə, dərman eyləmə, var, ey həkim!

(*Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, III cild, Bakı, 1994, səh. 212*)

Yaxud Füzulinin digər bir qəzəlində:

Eşq dərdilə xoşam, əl çək əlacımdan, təbib,

Qılma dərman kim, həlakim kim zəhri-dərmanındadır.

(*Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, III cild, Bakı, 1994, səh. 125*)

Nəsimidə I beyt: Dərdi məhəbbət olana dərmanı həmin məhəbbətdədir, üstəlik dərman - eşq dərdi verib, dərdimi artırma, çıx get, ey həkim.

II beyt: Mənim dərdimə heç kim dərman eyləyə bilməz, çünki mənim dərdimin məni bu dərdə (eşq bəlasına!) salan yarım - sevgilimdir.

Füzulidə I beyt: Ey həkim, eşqdən canımda gizli bir xəstəlik var, mən eşq xəstəsiyəm, dərdimi xalqa bildirmə. Bu elə (xoş) bir dərddir ki, ən yaxşı dərmandan artıqdır. Məni dərdimdən ayırma, dərdimə dərman etmə, çıx get, ey həkim.

II beyt: Ey təbib mənə əlac etmək fikrindən əl çək. Eşq dərdi mənə xoşdur. Mənə dava-dərman etmə, mənim ölümüm sənə zəhərə dönmüş dərmanındadır. Dərman verib, məni öldürmə. Ümumən, Füzuli (və orta əsrlərin əksər şairləri) bu qənaətdə idi ki, haradan gəlməsindən asılı olmadan “dərd şairlərin sərmayəsidir”. (*Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, III cild, Bakı, 1994, səh. 15*)

Cigərdə dağı, könüldə mələli olmayanın,

Sözündə sanma ola zövqü oxşayan qüdrət.

Fərəhlə eyş sözə zövq bəxş edə bilməz,

Sözün canı sayılır qüssə,qəm, kədər, möhnət.

(*Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, III cild, Bakı, 1994, səh. 15*)

Sən demə, qəm, kədər, möhnət həqiqi şeiri doğuran

cəhətdir, kədərlə yazılmayan şeir zövq bəxş edə bilməz.

Kədər və zövq: -poetik paradoks deyilmi?! Daha bir neçə bədii paralelizmi qeyd edək. Akademik şeirimizin ilk nümayəndəsi İzzəddin Həsənoğlu yazır:

Apardı könlümü bir xoş can fəda dilbər.

Nəsimi yazır:

Apardı könlümü məndən bu gün ol, cənnətin hurisi.

Nəsimi:

Düşdü Nəsiminin başı zülfü kimi ayağına,

Düşəli can gözü anın bədri-müəmməm alına.

(*Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh. 27*)

Füzuli:

Zülfü kimi ayağın qoymaz öpəm nigarım,

Yoxdur onun yanında bir qılca etibarım.

(*Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, III cild, Bakı, 1994, səh. 223*)

Belə oxşar beytlərə, bədii paralelizmlərə çox misal gətirmək olar. Lakin gəlin əsas məsələdən - SÖZdən söhbət açaq.

Orta çağların (elə sonrakı dövrlərin də!) ədəbiyyatında ən müqəddəs varlıq olan söz haqqında söz deməyən şair tapmaq çətindir. Dahi şair Nizami Gəncəvi məşhur “Söz” şeirində belə deyir.

Sözün də su kimi lətafəti var, hər sözü az demək daha xoş olar.

İnci tək sözlər seç, az danış, az din, qoy öz sözlərlə dünya bəzəsin.

Şah və şair Xətai ondan bir neçə əsr sonra çox konkret deyib:

Söz var kəsdirər başı,

Söz var kəsər savaşı.

Nəsimi və Füzuli ənənə tandemində SÖZə münasibətdə də paralel məqamlar vardır. Nəsimi öz sözünə böyük dəyər verir, onu nadir adamların, xiridarların başa düşəcəyi mənalara doğru yüksək dəyər hesab edirdi. Nəsiminin söz meyarı ali əyarlara ölçmək üçün idi.

Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,

Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq. (*Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh. 28*)

Çünki: Nəzmi Nəsiminin yəqin Allahu Nurun şərhidir. (*Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh. 314*)

Yaxud: Sən bu Nəsiminin dilini anla, bil sözün.

Kim, var bu dildən özgə bizim bir lisanımız. (*Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh. 326*)

Ya da: Gərçi Nəsimi sözün dadını verdi, vəli

Kim bu sözü fəhm edər, kim bu xəyalı bilər. (*Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh. 451*)

Mövlana Məhəmməd Füzuli həm klassik bədii sözün özünü yaradıb, həm də sözün bədii-poetik mahiyyətini, onun fəlsəfəsini şərh edib.

İlahi feyzdən bir xəzindir söz. (*Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, III cild, Bakı, 1994, səh. 12*)

Sözə xor baxmaq olmaz, hər bir söz

Ərşdəndir, gəlib hədiyyət bizə

Qəlbimiz meyl edir həmişə ona

Çünki söz nazil oldu qəlbimizə. (*Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, III cild, Bakı, 1994, səh. 11*)

Söz yarananın mədhü-sənası, nəğməsidir. (*Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, III cild, Bakı, 1994, səh. 12*)

Sözün ölməzliyinə söz yoxdur

Biz gedərsək də söz qalar baqi. (*Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, III cild, Bakı, 1994, səh. 14*)

Elə bütün bunlara görə Nəsimi kimi Füzuli də qürur və əminliklə deyirdi ki, “Şeir yazanın adı şeir vasitəsilə aləm səhifəsində əbədi olaraq qalır.” (*Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, III cild, Bakı, 1994, səh. 12*)

Göründüyü kimi hər iki sənətkar SÖZ-ü müqəddəs saymış, onu ilahidən “nazil olan” bir misilsiz xəzinə hesab etmişdir. Bəlkə elə ona görə də hər iki söz dühası sözün şərinə SÖZ qəzəli yazmışdır.

Nəsimi:

Dinləgil bu sözü ki, candır söz,

Aliyü asiman məkandır söz. (*Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh. 32*)

Nəsiminin “Söz” qəzəli bu beytlə başlayır:

Söz ruhdur və o uca göylərdən gəlib.

Füzuli yazır:

Söz candır, əgər bilirsə insan

Sözdür ki, deyirlər özgədir can.

Bu beyt dahi şairin bir qəzəlindəndir:

Əgər insan dərk edirsə söz ruhdur, başqa mənə vermək boş sözdür.

Bu oxşarlıq bədii təfəkkür eyniyyətindən və sözün ilahi mənbəyi (Allah vergisi olan istedad və ilham!) haqqında fikir ənənəsindən irəli gələn oxşarlıqdır.

Nəsimi “Söz”ündən bəzi beytlər:

Şeş cəhətdən münəzzəh anlavü bax,

Şöylə kim xaliqi-cahandır söz.

Tulü ərəz ilə ümqü bulunmaz

Yəni bihəddü binişandır söz.

Əqli-küll, ərəşü kürsi, lövhü qələm,

Çar ünsür, nöh asimandır Söz. (*Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh. 322*)

Söz Allahın qüdrətini ifadə edir və əslində kaf və nun birləşməsindən əmələ gələn “kon” sözü ilə Allah kainatı vücudə gətirdiyi üçün yaradılışın ən əvvəli sözdür. Söz müqəddəsdir, “yaradanın mədhü-sənası, nəğməsidir” (Füzuli) ki, “göylərdən nazil olub”.

Nazil olmaq dörd səma kitabına “Tövrat”, “Zəbur”, “İncil və “Quran”a aiddir ki, hətta onlarda SÖZlə yazılıb.

Nəsimi: Zahirü batin, əvvəli axir,

Aşkaravü həm nihandır söz.

Kafü nundan vücudə gəldi cahan,

Əgər anlar isən, əyandir söz.

Söz həm aydın, həm də gizlidir, sözün qüdrəti də, gözəlliyi də bundadır, gizli söz, yəni bədii, obrazlı söz deməkdir.

Füzulinin “Söz” qəzəlində deyilir:

Xəlpə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz,

Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.

Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırar,

Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,

Edə hər səət səni ol uyqudan bidar söz.

Göründüyü kimi Füzuli də sözün yoxdan var olması qənaətinə gəlir. Əli əleyhissəlam deyib ki, “hər kəs öz dilinin altındadır”. Ona görə də Füzuli deyir ki, kimin səviyyəsi, istedadı nə dərəcədədirsə, onun özü də həmin səviyyədədir. Nəsimi kimi Füzuli də sözün qüdrətini Allahın qüdrətinə bərabər tuturdu:

Sözə can ver ki, sən nə əcəl yuxulu tutanda,

Sözüm sən o yuxudan oyatsın, diriltsin.

Bu minvalla da Füzuli SÖZ-ü ölünü diriltmək qüdrətinə, möcüzəsinə malik ilahi bir güc hesab edirdi. Klassiklər belə bir yaradıcılıq prinsipini həmişə əsas qəbul etmişlər, “sözün yeri dar, mənanın yeri geniş olsun”. Nəsimi də, Füzuli də “Söz” şeirlərini eyni qayda ilə (az qala təkrar tərzində!) yekunlaşdırırlar.

Nəsimi:Aqıl isən sözü müxtəsər et

Ey Nəsimi, çün bigiriftardır söz. (*Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh. 322*)

Füzuli: Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü

Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.

Hər iki sənətkar tarixin müxtəlif zaman kəsirlərində yaşayıb yaratmalarına baxmayaraq, sözü müqəddəs saymış, onun nüfuzunu daim cəsarətlə, inamla qorumuş, “söz gözəlinin nazını çəkməyi” (Füzuli) şairlərin vəzifəsi hesab etmiş, sözü ilahi mənasında qoruyub saxlamaqla dünya şöhrətini qazanmışdır. Orta əsrlər bədii poetik sistemində Nəsimi və Füzuli biri digərini tamamlayan iki mərhələdir.